

Dietrich Scholze-Šolta

Dwurěčnosť w serbskej literaturje Příklad Jurja Brězana

„Serbski awtor pisa knihu za swojich ludži,
němski pisa knihu.“
Jurij Brězan (1993)

1. Zawodne přemyslowanja

Powšitkowna dwu- abo wjacerěčnosť je džensa chětro rozšěrjena, wona drje wustupuje po wšěm swěće husćišo hač jednorěčnosť. Bjezposrědnja, aktiwna a pasiwna znajomosć dweju rěčow – wuměnjjenje za literarnu dwurěčnosť – wotpočuje zwjetša na maćerno-rěčneje bazy. Tole přitřechi mjez druhim za etniske pomjezy, za kontaktowe abo nakromne cony, hdžež přislušnicy mjenšinow tež rěč wjetšiny adekwatnje nawuknu. „Seit die Globalisierung in ihre dritte Beschleunigungsphase eingetreten ist, in der sich neben der supranationalen Ökonomie auch eine transnationale Kultur ausbildet, ist Anderssprachigkeit schwerlich noch als Ausnahme von der Regel zu beschreiben.“ (Arndt, Naguschewski, Stockhammer 2007: 8) Dwurěčnosť we wšěch swojich fasetach njeje tuž žana serbska specifika, wona namaka pak pola Serbow reprezentatiwny wuraz. Jedne z jeje znamjenjow je wudawanje literatury w dwěmaj rěcomaj.

Literarna dwurěčnosť je so po Druhej swětowej wójnje stała z normalitu, wona plaći mjez tym jako wosebita kompetenca. Tuchwilu zakituje zjawne měnjenje w Europje kóždužkuli formu wjacerěčnosće. Kritiske hłosy, kotrež – nawjazuju na Grimmece bratrow – na zwjazowacy wuskutk (jednotneje) rěče w statach abo narodach pokazuja, su mjez tym rědk: „Eine gemeinsame Sprache kann helfen, Spaltungen zu überwinden und kann sich positiv auf die Ausbildung von Vertrauen, die Solidarität und die Identifikation auswirken.“ (Gerhards 2010: 220) Při tym su sej mjeńšinowi slědzerjo přezjedni, zo woznamjenja kolektiwny přechod k dwurěčnosći za małe rěče strach, dokelž woteběra z tym lojalnosť rěčnikow jim napřečo. A tola so „kaznja čistoty“ w fachowym diskursu wjace njezastupuje, kulturne wědomosće skerje z toho wuchadžeja, zo přinjese zetkawanje rozdžělnych rěčow a kulturow potrjechenym z wjetšeho džěla produktiwnje wuslědky (Přir. Kremnitz 2004: 7).

2. Serbska rěčna situacija

Literarna dwurěčnosť je w serbskej kulturje poměrnje młody zjaw. Scyla nasta rjana literatura tu hakle na kóncu 18. lětstotka, w dobje rozswětlerstwa. Do toho běchu wsy, w kotrychž Serbja přewažnje bydlachu, praktisce jednorěčne. Jenož w tehdomnišich městach Hornjeje a Delnjeje Łužicy, dalokož serbski podžěl wopřijachu, wužiwachu wobydlerjo wobě rěči (tak w Budyšinje, Kamjencu, Choćebuzu abo Łukowje). Po zběhnjenju robočanstwa w přenjeje třěćinje 19. lětstotka a ze spěšnej industrializaciju změni so hospodarska, socialna a etniska struktura (přir. Nedo 1958/2: 223). W času moderny změnichu so tež zakłady za kulturne wuwice, na příklad za recepciju literatury.

Zdobom ležeše tam hľubša přičina za stajny asimilaciski čišć, kotremuž bě 250–300 000 Serbow we woběmaj Łužicomaj wotnětka wustajene (Scholze 2008: 519/20). „Formen von Mehrsprachigkeit und Sprachwechsel aber begleiten [...] im Grunde die (national-literarisch orientierten) europäischen Literaturen seit mindestens Mitte des 19. Jahrhunderts.“ (Kucher 2003: 152)

Idealny pad bilingualizma, w kotrymž stej wobě rěči pod sociologiskim aspektom w runowaze, w serbskim sydłenskim rumje hižo dawno wjace njewobsteji. Wothladajo wot małych teritorijow (kaž na př. Chróšćanskeje wosady), stej němška rěč a kultura we Łužicomaj dominantnej. Situacija je tuž asymetriska, a z toho móža konflikty wurosć. Sakski „serbski zakon“ z lěta 1948 drje přizna serbsčinje faktisce status lokalnje wobmjezowaneje druheje hamtskeje rěče, tola w politiskim, towaršnostnym a hospodarskim žiwjenju knježeše w praksy dale němčina. Serbsčina wosta na wěste wobłuki pokazana (wosebje na swójbu, na cyrkej a towarstwa), štož jeje nahladnosći w cyłku škodžeše. „Němscy wobydlerjo Łužicy su po wjetšinje bjez kóždeho zajima za serbsčinu.“ (Jenč 1964: 2) Jenož serbski džěl wobydlerstwa bě potajkim dwurěčny. Na tym njeje so po politiskim přewróće lětow 1989/90 ničo změniło. Nawopak: Wotewrjenje towaršnosće a demokratizacija politiskeho žiwjenja wjedžešter w Sakskej a Braniborskej k pospěšenju přirodneje asimilacije. Serbska identita sta so w přiběracej měrje „eine bewusst gepflegte und gewollte, reflektierte Angelegenheit“ (Köstlin 1993: 7).

Njedominantna pozicija serbsčiny, wot mnohich rěčnikow jako mjenjehódnosć začuwana, je zawinowala kulturelnu separaciju. Za němškorěčne knihi Serbow njeby so do 1945 spěchowanje namakało, za nje falowaše tež zajim zjawnosće. Do Druheje swětoweje wójny wuchadžeše tuž serbska beletristika jenož w serbskej rěči, zwjetša w časopisach. Skerje docpěchu basnje, powědančka a dziwadlowe hry – za to su jenož přikłady – česki abo pólski publikum, hač zo bychu je do susodneje němčiny přeložili. To bě tohodla zrozumliwe, dokož twori rěč w serbsko-němskim poměrje w stawiznach – znutřka kaž wotwonka – bytostne znamjo narodneje přisłušnosće. „Na druhej stronje wuča nas nazhonjenja zaštych 100 lět [t. r. wot wjerškoweje fazy narodneho wozroźzenja] kaž tež našeje džzensnišeje towaršnostneje woprawdžitosće, zo hižo žadyn Serb njewuńdže jeničce ze serbskej rěču.“ (Nedo 1958/1: 179)

Z přěnim serbskim zakonjom, wobsahowje přewzatym wot Braniborskeje 1950 za Delnju Łužicu, dósta serbska literatura nowy materielný zakład. Nadobo měješe serbske wobydlerstwo – a to přěni raz w swojej eksistenciji – prawo na statnu podpěru, jeho potřebam dyrbyeše so „na kóžde wašnje“ wotpowědować (štož wjedžeše tež ke kulturno-politiskim konsekwencam). Bjeztoho zo by so tutón efekt wosebje planował, rěkaše tole na dlěšu dobu wotewrjenje serbskeje literatury za němškorěčnych čitarjow. Jich nastajenje k serbskej kulturje bě so po wójskej poražce změniło. Džakowano swojim kontaktam k Berlinskemu běrowej noweho Němskeho spisowaćelskeho zwjazka profitowaše wot tutoho wuwica jako přěni Serb – a to runje w lěće 1951 – prozaist Jurij Brěžan. Jeho scěhowaše w nasłědnych lětdžesatkach cyły rjad młódsch spisowacelow, kotřiž swoje němškorěčne džěla husto w NDRskich nakładnistwach zwonka Łužicy zaměstnichu. „Diejenigen sorbischen Autoren, die die gesellschaftliche Rolle neben der nationalen für sich akzeptierten, erlebten, dass der Staat ihre Bemühungen auf eine Art und Weise förderte, die in früheren deutschen Staatsformen undenkbar gewesen wäre.“ (Barker 2012: 83) K nim słušachu Jurij Koch, Křesćan Krawc, Jurij Krawža, Kito Lorenc, Angela Stachowa, Benedikt Dyrlich, Róža Domašcyna. Jich znatosć w literarnych kruhach tu- a wukraja by była wo wjele snadniša, hdyž njebychu swoje najwažniše twórby (tež) němšce wozjewili.

Hdyž wobknježi spisowačel dvě řeči na maćernorěčnym niwowje, potom móže wolić. K tomu steja jemu objektivne a subjektivne kriterije k dispoziciji. K prěnim slušeja tajke argumenty kaž literarna tradicija abo kulturelne wědomje zhromadženstwa. Džiwojo na pozitiwnu europsku mjeńšinowu politiku su małe ludy a mjeńšiny k narodnym aktiwitam runjewon wužadane, jeli chcedža swój eksterny prestiž powyšić. Mjez subjektivnymi kriterijemi za wuběr řeče su skutkowanje na čitarjow – ke kotrym adresatam pyta awtor kontakt? –, kaž tež financielne rozmyslowanja: Kotre edicije a nakłady hodža so wočakować? „Nur selten können Autoren von den Produkten ihrer Feder *in der Minderheitensprache* leben“ (Kremnitz 2004: 220), rěka powšitkowne nazhonjenje. Nimo toho by spisowačel pola „swojich ludźi“ ze slabšej rezonancu ličić dyrbjał. Basnik Kito Lorenc je podšmórnył, zo móžeše so za čas NDR publikacija w „druhej“, němskej řeči spočatnje do prašenja stajić. „Gerade in der Praxis des zweisprachig schreibenden sorbischen Gegenwartsautors kollidiert ja ein nationalliterarisch überliefertes Selbstverständnis, dem die sorbische Sprache, ihre Pflege und Bewahrung wesentlichste, unverzichtbare Determinante sein musste, sehr konkret und oft krisenhaft mit den heute so veränderten Entstehungs- und Wirkungsbedingungen sorbischer Literatur.“ (Lorenc 1984: 160)

Rozsudzi-li so dwurěčny awtor/dwurěčna awtorica k překročenju rěčneje hranicy, nastanje prašenje literarneho posrědkowanja džělow. Dokelž we woběmaj směromaj nazhonići literarni přeložowarjo faluja, su dwurěčni serbscy spisowačeljo zwjetša sami tworicełjo kaž serbskeje tak tež němskeje wersije. „Ein sorbischer Dichter schreibt eigene Texte als sorbische oder als deutsche Originale oder als sorbische Originale mit deutscher Autorversion. Damit unterscheidet er sich grundlegend von einem deutschen Dichter.“ (Koschmal 1993: 297/98) W tutej produkcijskej a recepcijskej situaciji posrědkuje so němskemu čitarjej kóždy literarne džělo – stworjene wot serbskeho awtora samoho – takrjec w awtentijskej rěčne podobje. Tole měł sej adresat wuwědomić. Wězo njejsu tež w tajkej konstelaciji rěčne deficity wuzamknjene. Dokelž njeje abo nochce być kóždy awtor wustojny sebepřeložowar, wostanu wěste teksty jednorěčne. Tež tón, kiž so za tamny, druhorěčny original rozsudzi, trjeba wuski počah k čitarjej, trjeba nakładnika, kotryž předewzaćelske riziko sobu njese. Na kóždy pad dže tu wo legitimne „sebepřeložowanje bjez originala“, za kotrež namjetowaše literarna teoretikarka Sigrid Weigel – na přikładže jendźelskorěčnych publikacijow Hanny Arendt – wóndano samostatnu teoriju: „Es handelt sich um einen durch Nachträglichkeiten gekennzeichneten Text, der das fremdsprachliche Original wiederholt, umarbeitet und kommentiert.“ (Weigel 2011: 15) Pola serbskich awtorow pak maja druhe aspekty prioritu.

Kak steji z dwurěčnym publikumom we Łužicy ze sociologiskeje perspektiwy, k tomu bě so Budyski rěčespytnik Frido Michałk hižo 1977 doraznje wuprajil. Wón wopisowaše komunikacisku situaciju w času, „hdyž faktisce žadyn serbski recipient literatury wjace njeeksistuje, kotryž njeby w stawje był, němskorěčnu wersiju literarneje twórbje bjez kóždehožkuli wobmjezowanja zrozumić a zwužiwać“ (Michałk 1977: 272). Poměr mjez němčinu a serbsčinu definowaše wón z tutoho wida jako poměr mjez powšitkownym a wosebitym a wuzna, zo njebě serbskorěčnu wersiju romana „Krabat“ (1976) wšudže tak dospołnje zrozumił kaž němsku. Prekerna konkluzija z tutej wobkedžbowanajow rěkaše: „Publikum serbskeho spisowačela so předewšěm rekrutuje z tych, kiž swoju serbskosć akcentuja.“ (tež tam: 275) Štož woznamjenja: Tamni přimaja tak a tak za němskim wudaćom (jeli tajke eksistuje) – čehoždla měješe samo wuspěšny awtor kaž Jurij Brězan po swojskim wuprajenju mjez swojimi *serbskimi přiwisnikami* wjace čitarjow němskich hač serbskich wudaćow.

3. Příklad Bržana

Jurij Bržan, narozený léta 1916 ve Worklecach, řečeše jako džěčo doma jenož serbsce, ale w šuli přesadžeše so z wučbu we wyšich rjadownjach poněčim němčina. (Dwurěčne šulstwo, tež ze serbščinu jako wuwučowanskej rěču, založichu w Hornjej Łužicy hakle po 1945.) Hdyž mlody Bržan swojim sotram abo sobušulerjam stawiznički powědaše, činješe to serbsce. Ručež chcyše něšto napisac, pisaše němsce. Přetož němskorěčne běchu šulske čitanki a nastawki, listy domoj, přnja baseń za přečelku kaž tež prozowe pospyty, kotrež so we wójnje zhubichu. W němskej rěči, wosebje na Budyskim gymnaziju, přiswoji sej šuler wyše kublanje. Zo tworješe po wójnje najprjedy basnje, powědančka a dramatiska sceny w serbščinje, běše derje přemysleny rozsud, kiž wurosće z politiskeho wuwica we wuchodnej Němskej. „Dank seinem zweisprachigen Schaffen gelangte Bržan in die Literaturgeschichte zweier Völker, was Kritiker und Historiker mitunter zu der Frage veranlasste, ob er ein sorbischer oder ein deutscher Schriftsteller sei.“ (Teodorowicz-Hellman 2006: 17) Bržan definowaše so za čas 60-lětneho „pisarskeho žiwjenja“ jako serbski awtor, kotryž tež němsce pisaše.

„Mi so zda, zo bě problem dwurěčnosće za mnje tónle: Dyrbjach zjednočić wonej dwě, sebi cuzej sferje: sferu, w kotrejež rěči běch žiwy – w najhlubšim zmysle –, a sferu, w kotrejež rěči běchu mi přistupne literatura, wumělstwo, filozofija.“ (Bržan 1966: 10) Germanist Jürgen Joachimsthaler je řečał w tutym zwisku wo rozdželnymaj „semiosferomaj“, kotrejež stej kruty wobstatk kulturneje mnohotnosće w Europje (přir. Joachimsthaler 2011: 421). Trěbna pak bě dołholětna próca, doniž awtor mjez woběmaj „sferomaj“, t. r. mjez woběmaj rěčomaj, principiělnu runohódnosć docpě. Spočatnje, w połstatych lětach, bě Bržan zwěsćił, zo pisaše w němskej rěči dosć hladce a rěčniwje, ale skerje bjez barby; jeho serbske teksty skutkowachu porno tomu žiwe a barbne w maćiznje, ale njelepe po formje – wón bě sej gramatiku a stil tu mjenujcy awtodidaktisce přiswojił. W přnim padže jednaše so wo fragmenty z měščanskeho, w druhim wo skicy z wjesneho miljeja. Skrótka: „W jednej rěči znajach žiwjenje, w druhej literaturu.“ (Bržan 1966: 9) W pozdžišich lětach „mysleše“ wón swoje wjetše džěła najprjedy serbsce a přeložowaše je we hłowje do němčiny. Z časom wudospołnjowaše metodu sebjepřeložowanja tak daloko, zo móžeše swój tekst bjez pomocy serbščinu hnydom do němčiny sćicha „přeložowac“, jón potajkim w druhej wersiji „nanowo myslić“. A pisaše zwjetša najprjedy němsce.

Bržan wuwivaše za sebje načasnu literarnu serbščinu. W šěsćdziesiątych lětach twjerdžeše, zo mjez němčinu a serbščinu nastupajo kompleksnosć hižo žadyn rozdžěl njezačuwaše. 1949 bě so w Budyšinje jako swobodny spisowacel etablěrował, jako přeni Serb rozsudzi so za tutón status. Za serbski publikum bě z tym nadžija zwjazana, zo Bržan přichodnje we wulkej měrje serbskorěčnu literaturu zrodzi a tak rozpadej rěčneje, kulturelneje a narodneje substancy runje w tutym wobłuku napřečo skutkuje. Jako bórze na to započa swoje twórby tež w němčinje publikowac, žnjeješe přewažnje kritiku. Tež do toho jewjachu so hdys a hdys pospyty literarneje dwurěčnosće, „die bei anfänglichen deutsch-sorbischen Ausgaben nicht selten getadelt wurde“. (Pinekowa 1992: 91) W Bržanu pak bě powójnska inteligenca zwjazkarja widžala, kotryž zdawaše so kulturnopolitiske prócowanja nadobo podrywac. Poroki sahachu hač ke „germanizaciji wotnutka“, někotrym Serbam plačeše wón nětko jako němski spisowacel, druzy jeho cyle ignorowachu. Kak bě k tomu došlo?

Byrnjež Bržan do 1950 w němčinje ničo njewudał, bu we wonym léce přeprošeny k załoženskemu kongresej NDRskeho spisowacelskeho zwjazka do Berlina. W domje

Kulturneho zwjazka na Jägerstraße 2–3 sedžeše spočatk julija připadnje pódla eks-officěra a awtora Ludwiga Renna, kotryž džělaše tehdom jako docent na TH Drježdžany a zajimowaše so za literarne wuplody mlodeho Serba. Brėzan mješe při sebi prozowy fragment, kiž spyta runje do němčiny přeložić, kaž tež swoju wuznawarsku baseň „Wie ich mein Vaterland fand“. Renn přečita sej woboje a pošla jeho z doporučenjom do nakładnistwa Volk und Welt, kotrež rezidowaše w njedalokej Taubenstraße. Lektor chcyše wjace widzeć, tola dalše wěcy ležachu doma we Łužicy. Zwólniwosć nakładnistwa wjedžeše k přihotam za němskorěčne wudaće. Na spočatku myslachu zamołwići samo na dwaj zwjazkaj: zběrku basnjow a knihu z powědančkami. Tež roman „k stawiznam serbskeho ludu“ mješe Brėzan dodać. Tola wosta při měšanim wuběrje. Powědančka a basnje z propagandistiskim titlom „Auf dem Rain wächst Korn“ wuńdžechu 1951 a docpěchu w běhu lěta tři nakłady z dohromady 30 000 eksemplarami. Na nimale 300 stronach wotčišćane běchu – so wotměnjejo – sydom aktualnopolitiskich basnjow a sydom wšědných wjesnych powědančkow, kotrež běchu so w originalu hižo w serbskich nowinach a časopisach wotčišćeli. (Nic pak w knižnym wudaću.) W tři-stronskim předslowje pokaza awtor na fakt, zo ležeše před čitarjom přenja kniha, kotraž bu ekstra ze serbsčiny do němčiny přeložena. „Es ist geschrieben in der einfachen Sprache der Menschen, von denen es handelt und für die es geschrieben wurde, damit es ihnen helfe zu wachsen“, wobkrući wón (Brėzan 1951: 9). Wotnětka běše w literaturje Serb na pokazku, potajkim „Vorzeige-Sorbe vom Dienst“ (Brėzan 1999: 69), a jeho němskorěčne džěla wuchadźachu přez štyri lětdžesatki pola Berlinskeho nakładnistwa Neues Leben.

Za scěhowace generacije serbskich spisowacelow sta so literarna dwurěčnosť wot toho časa z přirodnym srědkom zesylńjenja skutkownosće. Brėzan widžeše sebje jako předchadnika, kotremuž běchu awtentiskosć wotrjec chcyli. Tola najebać to bě wón – nic jenož w sebjezrozumjenju – serbskej literaturje „puć do Europy“ rubať. (Brėzan 1993: 59) Wón a wšitcy jeho naslědnicy nańdžechu přechod, woni překročichu hranicu swojeho małego „swěta“, kotraž bě jim a jich identiče tež škit a wěstosć zaručila. Brėzan wužiwaše šansu a přelama rěčnu izolaciju serbskeje literatury, kotraž znaješe dotal jenož małe formy. „Wie kein anderer Schriftsteller stand er [...] nach 1945 für die Integration der Sorben in den sozialistischen Staat, aber auch in eine deutschsprachige Öffentlichkeit, in der Brėzan auch jenseits des Sozialismus Geltung und Aufmerksamkeit beanspruchte – sei es als in den Westen reisender Autor bereits vor 1989, sei es als ‚gesamtdeutscher‘ sorbischer Autor, der es nach der politischen Wende bis ins Programm des Suhrkamp-Verlages schaffte und in DDR-Zeiten mit ‚außergewöhnlich hohen Auflagen‘ eine Art Monopolstellung für (nicht nur) deutschsprachige sorbische Literatur innehatte [...]“ (Joachimsthaler 2011: 419/20).

Jurij Brėzan je při wjacorych składnosćach wujasni, što pisanje w dwěmaj rěčomaj na koncepcionelnych přemyslowanjach wot njeho žadaše. „Das heißt, ich bin gezwungen, sowohl die national verschiedenen Erfahrungsinhalte meiner Leser zu kennen, als auch – wie jeder Übersetzer eines literarischen Textes – zu beachten, dass Symbole und Metaphern von der einen zur anderen Sprache ausgetauscht werden müssen.“ (Brėzan 1993: 53) Jeho wodžacy motiw pak bě „ideologiski“: powyšenje reputacije serbskeje rěče a kultury. Potom přińdže rozšěrjenje swójskeho skutkowanja. Přez druhu rěč móžeše němski publikum serbsku literaturu – tak kaž hudźbu abo tworjace wuměłstwo, ale tež folkloru – njeposrědnje přijimować. Z tym přinošowachu spisowaceljo znowa k zakitowanju słowjanskeje mješiny, kotruž němscy šowiniscá něhdy jako „bjezkulturnu“ předstajachu. Brėzan wobhladowaše literaturu jako najwážniši faktor narodneho wuwědomjenja wot doby wozrodźenja, jeho dwójna rěčna strategija sadžeše tuž na integra-

ciju, na strukturelnu runohódnotu mjez Němcami a Serbami w kulturje. Kak jara wón pozdžišo, jako funkcionar spisowačelskeho zwjazka, na tute mechanizmy džiwaše, pokazuje listowanje ze zastupowacym ministerskim prezidentom NDR, publicistom a stawiznarjom Alexanderom Abuschom, z kónca septembra 1963. Bržzan – wot 1969 jedyn mjez pjeć wiceprezidentami zwjazka – kritizowaše, zo běchu jeho, byrnjež so mjez 1958 a 1963 poł miliona eksemplárov jeho prozy (we hłownym přenjeju dwaj romanaj trilogije wo Feliksu Hanušu) předa, při prezentacijach NDRskeje literatury přeco zaso zabyli. W dlěšej wotmołwje zawěsći politikar, štož tež prezidentka spisowačelskeho zwjazka Anna Seghers stajnje a přeswědčiwje wuzběhowaše: „Selbstverständlich gehörst Du als Sorbe zu unserer deutschen sozialistischen Nationalliteratur.“

Bržzan je drje swoje romany a powědančka zwjetša najprjedy w němčinje napisał – w cyłku pjeć knihow přeložowachu kolegojo do serbšćiny –, tola znate su džěla abo znajmjeńša wěšte pasaže (tak w romanje „Stary nan“), w kotrychž tworješe serbska wersija wuchadžišćo. Rozsudna bě za njeho nadhódnota narodneho připóznaća, kotraž Serbam z praktikowaneje literarneje dwurěčnosće wurośće. Po jeho měnjenju pak bě awtor, kotryž so scyła serbšćiny wzda, hižo po puću do druheje, wjetšeje kultury. Tole njepřinđže za njeho, hladajo na „čisto serbski“ pochad a sylne etniske wědomje, ženje do prašenja (při. Bržzan 1981).

4. Eksempifikacije na tekstach

Bržzanowa karjera jako dwurěčny prozaist saha, kaž prajene, wróco do lěta 1951. Jeho přenja němskorěčna kniha – wony ze serbšćiny přeloženy a w Berlinje wudaty wuběr – wopřija tež něhdže 50-stronsku nowelu „Wie die alte Jantschowa mit der Obrigkeit kämpfte“, kotraž wuńdže połdra lěta pozdžišo – kónc 1952 – w čénkim serbskim wudaću w Budyšinje. (Wot meje do decembra 1952 bě wona nimo toho – w 14 pokročowanjach – w młodžinskim dwutydženiku „Chorhoj měra“ předwotčićana.) Běše to za mlodeho Bržzana typiske powědančko wo zašlosći a přitomnosći katolskeje serbskeje wsy. Tohodla chcemy nětko wobě rěčneje wersiji njeposřednje přirunować. Ze zaměrom wjetšeje wuprajnosće analyzujetej so po tym konfrontatiwnje dvě dalšej prozowej twórbje: anekdotu z 11. kapitla romana „Krabat“ (1976) a lyriske skicy z wokoliny Bržzanoweho dołholetneho bydlenja we wjesce Horni Hajnk (1992). Tak podčisnu so tři awtorowe teksty z časoweho rozměra 40 lět němsko-serbskemu přirunanju.

A. „Kak stara Jančowa z wyšnosću wojowaše“ (1952) / „Wie die alte Jantschowa mit der Obrigkeit kämpfte“ (1951)

Kedźbliwe přehladanje woběju wersijow nowele – bjez wosebitych techniskich sředkow – wunjese wjace hač 70 signifikantnych wotchilenjow w serbskim teksće, kotryž bě prawdžepodobnje před němskim nastał, ale so pozdžišo čišćal. K ilustraciji problematiki njech su wubrane městna naspomnjene a skrótka komentowane.

– Skrótsjenja

Na přěních pjeć čišćanych stronach nowele napadnje, zo buchu w serbskej wersiji tři króć wjetše wotstawki wuwostajene. Po zdžělenju Frida Mětska je awtor tutu interwenciju w kolegialnej rozmołwje z „pedagogiskimi přičinami“ wopodstatnił, přetož serbsku wariantu bě pedagogiski wotrijad Instituta za serbski ludospyt wudał, po wšěm zdaću

hlownje za šulsku potrebu (přir. Mětsk 1952: 92). W falowacych wotrězkach wšak móžachu čitarjo němčiny dokładnje zhonić, kak běchu někotre služowne na burskich statokach k bjeznanowym džěcam přišli, zabychu-li so w prawym wokomiku „wobarać“ („Jantschowa“ němsce, Berlin 1951: 17–23).

Z pomocu mjeńšich změnow, kotraž mějachu němskemu recipientej zrozumjenje wolóžić, je Brězan (přenjatnu) serbsku wersiju we wšelakich padach wariěrował. Při tym naložowaše scěhowace metody:

– Konkretizacije

Město „wosom lět [do šule] chodźić“ („Jančowa“ serbsce, Budyšin 1952: 7) rěka w němčinje „noch ein Jahr [zur Schule] gehen“ (s. 21);

město němsce „ein Achtelchen Kaffee“ (s. 24) steji w serbšćinje jasnje „hachtik bunoweho kofeja“ (s. 9), dže potajkim wo wosebje drohotnu sortu napoja;

město jenož „džesać hriwnow“ (s. 15) scěhuje w němčinje fachowe zapřiječće: „zehn Mark Schmerzensgeld“ (s. 33);

město prosće „k Dubanecam“ (s. 18) rěka w němskej wersiji modernje „zum Wirtschafter [pozdžišo samo: Feierabendbauern] Duban“ (s. 38);

a město powšitkowneje charakteristiki „předobře začuće za dobro a zło“ (s. 25) wobswědči powědar Jančowej takrjec oficielnje (abo ironisce?) „ein sehr ausgeprägtes Rechtsempfinden“ (s. 48).

– Wujasnjenja

Wěste wutwarjenske elementy namakaja so we woběmaj směromaj komunikacije, tak rěka na příklad serbsce:

„... wotmołwi Jančowa z krutym hłosom a trochu zranjena, zo jej wěrić njechadža.“ (s. 10) W němčinje pak krótko: „... sagte die Jantschowa fest und beinahe beleidigt.“ (s. 26)

Abo jako druhi příklad zadžerženje pólcaja: „... natyknjwši swoje najlěpše pruskopólcajske mjezwočo, wotsali so.“ (s. 22) W němčinje skrótsene wo pruski pozadk: „... steckte sein bestes Beamtenesicht auf und setzte sich ab.“ (s. 45)

Na dalšich městnach je němska wersija nadrobniša abo dokładniša: „... sangen sie einfache, unkomplizierte Melodien auf einfache, unkomplizierte Worte. Bauernlieder – lustig oder schwermütig –, und manches erzählte von den Herren, ihrem Reichtum und ihrer Willkür und von der Fron der Unterdrückten.“ (s. 35) Serbsce: „... spěwachu wo swěrje a njeswěrje, wo wjeselu a zrudobje a spěwachu tež wo knjezykach a robočanach, kak cí so drěja – kak tamni žněja.“ (s. 16)

Na dwěmaj městnomaj pisa awtor serbsce jenož „kubło“ resp. „hajnk susodneho kubla“ (s. 26, 51), mjeztym zo je němsce jasnje rěč wo „Propst des Klosters“ resp. „Förster des Klosterwaldes“ (s. 50, 86). Móžno, zo nochcyše Brězan klóšter Marijinu Hwězdu jako knjejestwo direktnje pomjenować, dokelž ma nabožna institucija mjez Budyšinom, Kamjencom a Wojerecami pola serbskeho wobydlerstwa wysoki renomej.

– Rozšěrjenja

Rozšěrjenja sadow, kotraž zdobom zmysl jednanja znazornjeja, namakaja so tam a sem wosebje w němskej wersiji. Hdyž rěka na příklad serbsce skrótka: „Marja ničo na to njewotmołwi“ (s. 7), potom móže tomu němsce wotpowědować: „Marja schob die Unterlippe vor, zog den Kopf zwischen die Schultern und sagte nichts mehr.“ (s. 21) Hdyž steji w serbšćinje neutralne wopisowanje: „Jančowa hišće dvě-tři kročeli za nimaj běžeše ...“ (s. 14), potom móže tole w němčinje na aluziju wuběžec, kotraž na znatu

idylu wot Thomasa Manna dopomina: „Die Jantschowa verfolgte Herr und Hund noch zwei, drei Schritte ...“ (s. 32) [Měnjene je powědančko „Herr und Hund“ (1919).]

A mjeztym zo hodži so serbsce čitać: „... mjeno běše Jančowa wupytała ze stareho ‚Krajana‘, kotryž běše nětko tež zakazany“ (s. 43), dóstanje němski recipient, kotryž katolsku protyku njeznaje, dokładnišu charakteristiku praktiskeje příručki: „Diesen Namen [...] hatte die Jantschowa aus ihrem alten sorbischen Kalender herausgesucht, der nun auch verboten war.“ (s. 75)

– Wobrazliwosć

Serbščina a němčina rozeznawatej so pola Brězana často po wobrazliwosći, po metaforice. Za to tři dopokazy:

Mjeztym zo rěka w němskej wersiji jednorje: „... wir gehen am besten gleich zu den anderen hin“ (s. 26), so tući ludžo w serbščinje „kupja“: „... bychmoj sej najlěpje hnydom tamnych kupiłoj.“ (s. 10)

Podobne funguje tež hinak wokoło. Tak rěka jónu serbsce: „... běše nalětnje slónco hižo poslednje sněhi roztało“ (s. 17), němce pak ekspresiwne: „... hatte die junge Frühjahrs-sonne allen Schnee aufgefressen ...“ (s. 36)

A po samsym mustrje: „... hóršeše so najenk klepajo z kijom do murje“ (s. 17) resp. „... regte sich der Pächter auf, klopfte mit dem Stock auf den Fenstersims und lief rot an.“ (s. 37)

– Rěč, stil

W tutym nastupanju so rozdźěle mjez woběmaj rěčnymaj systemomaj wosebje sylnje wotblyščujetej. Tu njech su jenož někotre eksemple naspomnjene.

Ze serbskeho wobrota „... wón móže mi na pěk lězc“ (s. 15) čini awtor w němčinje kalku jako znamjo interferency „... er soll mir auf den Backofen kriechen“ (s. 33), byrnjež jemu faktisce adekwatny idiom „Er kann mir den Buckel runterrutschen“ bjeze wšeho k dispoziciji steješe. Přirunujomny pad namakamy něšto stron dale: „Wy sće tajke prawe stare hadrješća“ (s. 19) je posłownje přewzate jako: „Ihr seid richtige alte Scheuerhader!“ (s. 40), byrnjež by so – město srjedžoněmskeho regionalizma (Hader) – w tutym konteksće skerje ekwiwalent „Waschlappen“ wočakował.

Hdžež dosaha w serbskej wersiji ke charakteristice figurow němškorěčna sada: „„Jurko, nun komm doch her!“ přiwoła jemu žónska přecelnje“ (s. 31), tam so w němškich nakładach změna rěče direktnje připowědži, a to runje w poslednim wudaću noweje (1987): „„Jurko, nun komm doch her!“ rief die Frau mit freundlicher Stimme auf deutsch.“ (s. 57 resp. 145)

A skónčnje pokazuje Brězanowa zažna proza zajimawy lapsus, kotryž je stawiznarjow literarneho přeložowanja wot spočatka 20. lětstotka wjackróc zaběrał. Do 1924 z Nobelowym mytom wuznamjenjeného romanoweho cyklusa „Chłopi“ („Die Bauern“) wot Polaka W. St. Reymonta je pječa Carl Hauptmann (bratr Gerharta) pólsku džaknu formulu „Bóg zapłać!“ do němčiny wopak jako „Gott bezahl’s!“ přewzał. A tak to čini Brězan: Z „Čert či zaplać!“ (s. 36) stanje so „Der Teufel bezahl’s dir!“ (s. 150), hdžež by tola „Der Teufel vergelt’s dir“ abo „Vergelt’s dir der Teufel“ normalna němška warianta byla.

– Korektury

Na někotrych městnach, wosebje w zwisku z ličbami, je so spisowačel w němčinje sam korigował. Mjeztym zo dyrbi w serbskej wersiji kóždy wot štyrjoch „pakostnikow“ – mjez nimi titlna figura – po nuzowym kradnjenju 100 hriwnow jako chłostanje wopro-

wać: „Mějachu zaplaćić pokutu po sto hriwnach“ (s. 11), zniži so suma w němskej wersiji na měru, kotraž dwacetym lětam lěpje wotpowěduje: „Schließlich entschied die Obrigkeit auf eine Gesamtstrafe von hundert Mark für alle vier zusammen.“ (s. 27)

Mjeńše wuskutki na wuprajenje ma přeformulowanje starobneho podaća, kotrež potrjechi we wójnje padnjeneho młodźenca: „Po chwilce přida: ‚Lědy džewjatnaće lět ...‘“ (s. 47) A w němskej warianće: „Nach einer Weile fügte sie hinzu: ‚Noch nicht zwanzig Jahre alt ...‘“ (s. 80)

Přidać so dyrbi, zo přewjedže Brězan – kaž wjetšina spisowacelow – w pozdžišich wudačach wšelake rěčne změny, kotrež wobkedźbowachu na př. nowu recepisku situaciju.

Dželne přepruwowanja su wyše toho pokazali, zo woteběraja z časom markantne wotchilenja mjez němskimi a serbskimi wudaćemi. Tole njezadžiwa, hdyž na to pomyslimy, zo powědaše Brězan swój přeni roman „Krabat“ w serbskej wersiji na zynkopask, zo by runočasnje wuńdženje (němsce w Berlinje, serbsce w Budyšinje) zaručil.

B. „Krabat“ (1976), kapitl 11 / „Krabat oder Die Verwandlung der Welt“ (1976), kapitl 11

– Wuwostajenja

Kaž w noweli wo „starej Jančowej“ hodža so w znatym romanje „Krabat“ jednotliwje městna namakać, hdžež bě Brězan diskretnje na swojich serbsko-katolskich čitarjow myslil. Hdyž kuzłar Krabat a trompetar Kušk wuklukowarjej Reissenbergeje w jeho kwasnej nocy zhromadnje njewjestu wulesćitaj, komentuje so w němskim teksće tež wotměna wobeju šibałcow w jeje łožu: „Inzwischen tauschten Krabat und der Müller Kuschk die Plätze ...“ (s. 302) Tuta poľsada faluje w serbskej wersiji (s. 248), tak zo wupadnje wopisowanje rafinowaneho přilěhwa mjenje drastisce. Tohorunja wuwostajeny bu sydomrjadkowy wotrězk na spočatku kapitla, kotryž – w němskim wudaću – někotre pokiwy wo kuzłarskej mocy Krabatoweho pućowanskeho kija wobsahuje (s. 299). Tute zwiski z romanoweho teksta bjeztoho wuchadžeja.

– Konkretizacije

Mjeztym zo rěka w serbsćinje na s. 245 pawšalnje „... zo bě jeje nósk wot nutřka rózoyty a přewidny kaž wušl nowonarodźeneho prosatka“, konkretizuje so čuchowy organ w němskej wersiji na jedyn detail: „... daß ihre Nasenflügel von innen so zart und durchscheinend waren wie die Ohren eines neugeborenen Ferkelchens“ (s. 298). Na kwasnym dnju da Reissenberg swojeho přećiwnika Krabata so na swjedženju wobdźelić: „Er reichte ihm seinen zur Hälfte ausgetrunkenen Becher.“ (s. 300) Za serbskich čitarjow so wobsah karančka konkretnje pomjenuje: „Wón poda jemu poľ wupity bóńk wina.“ (s. 246)

– Wujasnjenje

Serbski publikum, zwučeny na wobšěrne přiwuznistwo w sydlenkim rumje, trjeba k tutomu faktej jenož generelne přispomnjenje: „Słužowna njewjesty bě přiwuzna Jakuba Kuška – tych wón wšudže mjeješe ...“ (s. 247). Za Němcow so swójbne počahi dale rozklučuja: „Die Kammerfrau der Braut war eine Nichte des Müllers – er hatte überall seine Nichten und Basen ...“ (s. 301)

– Rěč, stil

K wopisowanju nalady wužiwa awtor wjackróc srědk wospjetowanja: „Swjedzeń bu wjeselši a wjeselši ...“ (s. 247); w němčinje poslužuje so tu aliteracije, t. r. samsneho nazwuka: „Das Fest wurde lauter und lustiger ...“ (s. 301) Tole zwisuje wězo tež z tym, zo woznamjenja serbski wotpowědnik za „laut“ – „wótře“ – w adjektiwnej podobje „scharf, spitz“; kajkosć „laut“ pak da so jenož adwerbialnje zwuraznić, štož so za předležacu konstrukciju njehodži. Stilistiske rozeznawanje wobkedźbuje Brězan skónčnje w padže wěšćenja přez Kuška. Rozprawniska sada rěka němšce: „Aus den feinen Linien der sehr feinen Hand las er der Braut ein großes Fest und etwas Festes, Großes, das sich gegen sie richte ...“ (s. 298) Wotpowědna serbska sada: „Z wosobnych linijow wosobneje ruki wučita wón njewjesće wulki swjedzeń a něšto wulke, so swěcate, štož so na nju měri ...“ (s. 245) Jónu korespondujetej „großes Fest“ a „Festes, Großes“, jónu „wulki swjedzeń“ a „wulke, so swěcate“. Z tym drje wuprajenje lochko wariěruje, ale konfrontacija podobnje klinčacych zapříječow jako stilistiske zesyljenje wostanje kóždy raz w mocy.

C. „*Moja archa Horni Hajnk*“ (1992) / „*Bruder Baum und Schwester Lerche*“ (1992)

W nimale 100-stronskimaj paralelnymaj wudaćomaj, w krutej wjazbje wušlymaj w Budyšinje a wuhotowanymaj z identiskimi zwěrjacymi rysowankami (Martha-Luise Gubig), napadnje jako přenje rozdźělne titl. Pomjenowanju štoma a ptačka w němčinje steji w serbsčinje mjeno Brězanoweho bydlenkeho městna napřećo; wuša domizna awtora jewi so jako archa, w kotrejž je wšitko zhromadźene, štož čłowjek wšědnje trjeba. Hinak hač serbski čitar njeby sej zdaleniši Němc pod čistym wjesnym mjenom najskejke ničo předstajić móhl.

– Konkretizacije

W zawodnej anekdoće cituje so w němškej wersiji titl knihi njeposrědnje: „Ich segne dich, Bruder Baum, Vater der Wälder.“ (s. 6) Ze substantiwom „archa“ – serbsce – to na tutym městnje móžno njeje, za to so „štom“ na jednu družinu wobmjezuje: „Budź žohnowany, bratře šmrěko, wótče lěsow!“ (s. 6) Samsny efekt tči w zdychnjenceku awtorskeho powědarja na kóncu: „Doch ach, Bruder Baum – ach, Bruder Mensch ...!“ (s. 94) resp. „Tola ach, bratře dubo – ach, bratře čłowjeski ...!“ (s. 96) Jenož zo je tule „dub“ potrjeheny.

– Wujasnjenje

Mjeztym zo so spisowaćel němšce z metaforisce krótkej wuprajacej sadu spokoji: „Mitten im Garten steht wie ein Bilderbuch-Baum eine Blutbuche“ (s. 14), dawa wón w serbsčinje nadrobne rozjasnjenje kompozituma „Bilderbuch“: „Wosrjedź našeje zahrody steji purpurowy buk, kaž by za džěći do wobrazoweje knižki molowany był.“ (s. 14)

– Ludowa interpretacija

Ze zaměrom historiskeho zarjadowanja naspomina awtor, zo je jedyn ze štomow hišće widzał „den preußischen König Friedrich den Zweiten“, kak bě tón po bitwje pola Bukec nimo jěchał (němsce s. 8). W serbskorěčnym wudaću so oficielny titl Prusa wobchadnorěčnje, familiarnje skrótši: „pruski kral stary Fryc“ (serbsce tež s. 8).

– Wobrazliwosć

A skónčnje njech so wariacija tworičelskeho, wobrazliwego wuraza poda, kotryž je so předewšěm w serbskej rěči poradził: „My smy žiwi hižo ze žiweho žiwjenja“ (s. 98), to rěka wot substancy. Němska wersija sady skutkuje porno tomu kumštna: „Wir leben uns selbst zum Rande des Lebens hin.“ (s. 96)

Z eksemplariskeje konfrontacije tekstow wokruća so tendenca, zo ma dwurěčny spisowacel w přěnim rjedže wotpowědnych adresatow, nazhonjenja konkretnych recipientow we hłowje, hdyž swoje džěla – pod wuměnjnjom, zo dosaha rěčna kompetenca – přeložuje abo „nanowo myslí“. Dalše kriterije sčěhuja hakle po tym abo wostanu sporadiske (na př. stil, časowa ekonomija). Prašany za specifiku serbsko-němskeje dwurěčnosće, pokazowaše Brėzan wospjet na scenu w romanje „Stary nan“ resp. „Bild des Vaters“, wobě wudaći 1982 (Brėzan 1993: 53). Tam trjeba w serbsćinje džesać linkow k wopisanju serbskeho kwasu z jědžu a hudźbu hač do wotewzaća šlewjerja (Brėzan 1982b: 35). W němčinje přińdže na dwójce telko teksta, dokelž dyrbi nadawki braški, swatow a družkow kaž tež spěw wo mandželstwje znajmjeńša skrótka předstajić (Brėzan 1982a: 37).

W jednym z mnohich nekrologow po smjercí Brězana w měrcu 2006 rěka z prawom: „Dinge, die im sorbischen Text nur ein Wort erforderten, um beim Leser einen ganzen ethnokulturellen Background abzurufen, erforderten in der deutschen Version lange Erklärungen und Umschreibungen, die dem Autor alle Kunstfertigkeit abverlangten.“ (Oschlies 2006: 3/4) Jurij Brėzan je načasnej serbskej literaturje puć runał, wón je ju z izolacije małeje rěče a kultury wuwjedł. Na jeho naslědnikach zaleži, tutón puć dale twarić a wědomje po nim kročić – w zajimje serbskeje literatury we woběmaj awtentiskimaj wersijomaj: serbskej a němskej.

Literatura

- Arndt, Susan, Naguschewski, Dirk, Stockhammer, Robert (Hrsg.) (2007): Exophonie. Anders-Sprachigkeit (in) der Literatur. Berlin.
- Barker, Peter (2012): „Neubeschreibung meines Lebens und meiner Arbeit“. Jurij Brězans autobiografische Schriften. In: Lětopis 59/1, 81–87.
- Brėzan, Jurij (1951): Auf dem Rain wächst Korn. Sorbische Erzählungen und Gedichte. Berlin.
- Brėzan, Jurij (1952): Stara Jančowa. Dwě nowelce. Bautzen/Budyšin.
- Brėzan, Jurij (1961): Wo někotrych čězach serbskeho spisowacela. In: Lětopis A 8, 41–44.
- Brėzan, Jurij (1966): Čitarjam. In: Ders.: Christa. Trix. Robert a Sabina. Bautzen/Budyšin. (= Zhromadžene spisy; 2), 5–12.
- Brėzan, Jurij (1976a): Krabat oder Die Verwandlung der Welt. Berlin.
- Brėzan, Jurij (1976b): Krabat. Bautzen/Budyšin. (= Zhromadžene spisy; 8)
- Brėzan, Jurij (1981): Herkunft und Standort. Aussagen. Bautzen/Budyšin.
- Brėzan, Jurij (1982a): Bild des Vaters. Roman. Berlin.
- Brėzan, Jurij (1982b): Stary nan. Bautzen/Budyšin. (= Zhromadžene spisy; 10)
- Brėzan, Jurij (1987): Erzählungen. Berlin. (= Ausgewählte Werke; 7)
- Brėzan, Jurij (1989): Mein Stück Zeit. Berlin.
- Brėzan, Jurij (1992a): Bruder Baum und Schwester Lerche. Bautzen/Budyšin.
- Brėzan, Jurij (1992b): Moja archa Horni Hajnk. Bautzen/Budyšin.

- Bržzan, Jurij (1993): „Die Enge ist sanktioniert“. Fragen von H.-P. Hoelscher-Obermaier und W. Koschmal. In: *Perspektiven sorbischer Literatur*. Hrsg. W. Koschmal. Köln-Weimar-Wien. 51–68.
- Bržzan, Jurij (1996): *Čitančka*. Bautzen/Budyšin.
- Bržzan, Jurij (1999): *Ohne Paß und Zoll*. Aus meinem Schreiberleben. Leipzig.
- Camartin, Iso (1974): *Nichts als Worte? Ein Plädoyer für Kleinsprachen*. Frankfurt a. M.
- Gerhards, Jürgen (2010): *Mehrsprachigkeit im vereinten Europa. Transnationales sprachliches Kapital als Ressource in einer globalisierten Welt*. Wiesbaden.
- Gogolin, Ingrid (1998): *Sprachen rein halten – eine Obsession*. In: Gogolin, I., Graap, S., List, G. (Hrsg.): *Über Mehrsprachigkeit*. Tübingen.
- Hajnec, Lucia (1994): *Proza přerosće zručene rummy*. In: Völkel, M. (Red.): *Přinoški k stawiznam serbskeho pismowstwa lět 1945–1990*. Zběrník. Bautzen/Budyšin. (= *Spisy Serbskeho instituta*; 5), 9–80.
- Hauschke, Jürgen (1992): *Anmerkungen zur deutschsprachig verlegten sorbischen Literatur zwischen 1945 und Anfang der 60er Jahre in der DDR*. In: *Lětopis* 39/1, 97–102.
- Hein-Khatib, Simone (1998): *Sprachmigration und literarische Kreativität. Erfahrungen mehrsprachiger Schriftstellerinnen und Schriftsteller bei ihren sprachlichen Grenzüberschreitungen*. Frankfurt a. M.
- Jenč, Rudolf (1964): *Dwojorěčnosť Serbow a serbska lingwistiska terminologija*. In: *Lětopis A* 11/1, 1–8.
- Joachimsthaler, Jürgen (2011): *Text-Ränder. Die kulturelle Vielfalt in Mitteleuropa als Darstellungsproblem deutscher Literatur*. In: *Schreib-Weisen*. Heidelberg.
- Keil, Joachim (Hrsg.) (1976): *Betrachtungen zum Werk Jurij Bržzans*. Bautzen/Budyšin.
- Koch, Jurij (1986): *Sprachenwelten*. In: Günther, E., Einhorn, H. (Hrsg.): *Positionen 2. Wortmeldungen zur DDR-Literatur*. Halle-Leipzig. 107–113.
- Koschmal, Walter (1993): *Sorbische Literatur in deutscher Sprache*. In: Ders. (Hrsg.): *Perspektiven sorbischer Literatur*. Köln-Weimar-Wien, 297–310.
- Köstlin, Konrad (1993): *Sorbische Kulturforschung im europäischen Rahmen*. In: *Lětopis* 40/2, 3–9.
- Kremnitz, Georg (2004): *Mehrsprachigkeit in der Literatur. Wie Autoren ihre Sprachen wählen*. Aus der Sicht der Soziologie der Kommunikation. Wien.
- Kucher, Primus-Heinz (2003): *Literarische Mehrsprachigkeit/Polyglossie in den deutschsprachigen Literaturen des 19. und 20. Jahrhunderts*. In: James, A. (Hrsg.): *Vierlei Zungen*. Klagenfurt/Celovec, 129–156.
- Lorenc, Kito (1984): *Wortland. Gedichte aus zwanzig Jahren*. Leipzig.
- Mětsk, Frido (1952): „*Stara Jančowa*“ Jurja Bržzana. In: *Rozhlad* 2/5–6, 91–96.
- Michałk, Frido (1977): *Wo sociolinguistiskej situaciji publikuma serbskeho spisowaceła*. In: *Rozhlad* 27/7–8, 272–275.
- Nedo, Pawoł (1958/1): *Dwurěčnosť a towaršnosť*. In: *Rozhlad* 8/6, 178–188.
- Nedo, Pawoł (1958/2): *Wo wuwicu dwurěčnosťe we Łužicy*. In: *Rozhlad* 8/7, 219–226 u. 8/8, 254–262.
- Oschlies, Wolf (2006): *Jurij Bržzan hinterläßt eine schmerzliche Lücke*. In: *Eurasisches Magazin* 4.
- Piniekowa, Christiana (1992): *Literarische Zweisprachigkeit bei den Sorben 1949–1989*. In: *Lětopis* 39/1, 91–96.
- Scholze, Dietrich (1998): *Stawizny serbskeho pismowstwa 1918–1945*. Bautzen/Budyšin. (= *Spisy Serbskeho instituta*; 20)

- Scholze, Dietrich (2008): Die Rezeption sorbischer Romane von 1945 bis zur Gegenwart. In: Deutsche Beiträge zum Internationalen Slavistenkongress Ohrid 2008. München. 517–532.
- Teodorowicz-Hellman, Ewa (2006): W drodze do „Krabata“/Richtung „Krabat“. Monografia twórczości Jurija Brězana do roku 1975. Stockholm.
- Weigel, Sigrid (2011): Für eine Theorie der Selbstübersetzung. Ausgehend von Hannah Arendt. In: Trajekte 12/23, 14/15.